

Objectiviteit als dienstmaagd van postmodern relativisme

Heinrich Böll

Groepsfoto met dame (Vertaling: Margaretha Ferguson. Oorspronkelijke titel: **Gruppenbild mit Dame**)

Amsterdam-Brussel, 1985, 9e druk (1e druk: 1971), 364 pp.

Heinrich Bölls (1971) *Gruppenbild mit Dame* spreekt mij zeer aan, vanwege de uitgedragen levensvisie, de humor en de originaliteit. Dat laatste komt allereerst tot uitdrukking in de vorm. Het boek is geschreven als een pseudo-documentaire. Böll was daarmee zijn tijd ver vooruit in het vervagen van de grens tussen werkelijkheid en fictie. Pas de laatste jaren zijn schrijvers en beeldmakers zich gaan bezighouden met docudrama's en fictieve documentaires. Daarnaast biedt het boek een origineel en indringend perspectief op de Tweede Wereldoorlog. Zonder op welke manier dan ook afbreuk te doen aan de gruwelen die de Duitsers hebben veroorzaakt, wil Böll duidelijk maken dat de indeling van Duitsers in nazi's en niet-nazi's lang niet altijd eenvoudig te maken was. Daarmee beschouw ik het als een belangrijke morele tegenhanger van bijvoorbeeld Daniel Goldhagen's *Hitler's Willing Executioners*, waarin de veronderstelde homogene Duitse volksaard wordt aangevoerd als verklaring van de holocaust. Ten slotte heeft Böll's gebruik van de begrippen geronto- en xenofobie op mij een verfrissende uitwerking. Het laat zien dat het menselijk handelen gevarieerder kan zijn dan de eenzijdige aandacht voor pedofobie en xenofobie suggereert.

Ik waardeer het boek echter bovenal vanwege de waardevolle bijdrage die het mijns inziens kan leveren aan de discussie over de kennistheoretische uitgangspunten van de sociologie. Vakgenoten die een sociologie naar natuurwetenschappelijk model voorstaan, hebben doorgaans moeite met de opvatting dat deze discipline geen objectieve en universele kennis kan opleveren. De opvatting dat kennis over de sociale werkelijkheid relatief is, beschouwen zij doorgaans als een gemakzuchtige uitvlucht om vrijblijvende uitspraken over de sociale werkelijkheid te doen. Hiermee suggereren zij dat de aanvaarding dat kennis relatief is, ten koste gaat van grondige empirische bewijsvoering. Is dit noodzakelijkerwijs zo?

443

Gruppenbild mit Dame werpt licht op deze vraag. Uiteraard kan dit boek geen sluitend bewijs leveren voor het antwoord op deze vraag, aangezien het (deels) fictie betreft. Daar staat tegenover dat Böll niet is gehinderd door de praktische bezwaren waar wetenschappers tegenaan lopen in hun onderzoek. Dit heeft hem in staat gesteld om het kennistheoretische probleem door middel van een gedachte-experiment tot in zijn uiterste consequenties te doordenken. Dit doet hij door een schrijver, afgekort schr., verslag te laten leggen van zijn rechercheonderzoek. Schr. heeft zijn onderzoek weliswaar beroepsmatig uitgevoerd, maar zijn opdracht 'was noch door de een of andere aardse, noch door een bovenaardse instantie verstrekt' (p. 308). De rapportage begint met een beschrijving van de aanstaande gedwongen uithuisplaatsing van een zekere Leni Pfeiffer, geboren Gruyten, en behandelt daarna in chronologische volgorde vanaf haar schooltijd hoe zij in deze situatie is beland. Dit gebeurt hoofdzakelijk aan de hand van getuigenissen van een vijftigtal informanten. Schr. wil met zijn onderzoek op basis van de feiten de vraag beantwoorden, wie schuld heeft aan de penibele situatie waarin de hoofdpersoon zich bevindt. Deze vraag wordt geplaatst tegen de achtergrond van de situatie in Duitsland voorafgaande, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

Schr. merkt verschillende keren op dat tijdens zijn onderzoek het verzamelen van 'zakelijke feiten' heilig is geweest (p. 341). Dit bewijst hij ook. Allereerst geeft schr. bij voorkeur alleen ruwe data weer, omdat 'samenvatten' het gevaar van selectieve weglating met zich meebrengt. Ook verantwoordt hij consequent wie een getuigenis heeft afgelegd en hoe betrouwbaar die informant op dat punt is. Informatie uit de tweede hand of afkomstig van informanten die mogelijk bevooroordeeld zijn, verifieert hij. De ene keer doet hij dit door getuigenissen te staven aan andere gegevensbronnen, zoals foto's, afbeeldingen, muziekopnames en archiefstukken. De andere keer door op zoek te gaan naar mensen die een meer onafhankelijke positie innemen tot het gevraagde. In het laatste geval geeft hij heel precies aan in hoeverre de uitspraken van de verschillende informanten overeenstemmen. Een opiniepeiling naar de vraag of eerzucht al dan niet een grondtrek is van Leni's vader Hubert, levert bijvoorbeeld het volgende resultaat op: 'twaalf bestrijden de eerzucht, tien pleiten voor "grondtrek"' (p. 62). Verder voert hij een experiment uit om de betrouwbaarheid van getuigenissen te controleren. Dit doet hij nadat informanten verschillende uitspraken hebben gedaan over de duur van het 'dodelijk zwijgen' dat volgde op een actie van Leni's collega Kremp. Hij had met zijn beenprothese de door Leni aangeboden beker koffie uit de handen geslagen van haar geheime liefde, de Rus Boris Lvovitsj Koltovski: 'hij – schr. – voerde het experiment driemaal uit, om heel zeker te zijn en om de nagestreefde feitelijke gemiddelde waarde te berekenen. Resultaat: eerste experiment 45 seconden, tweede 58 seconden, derde 42 seconden. Gemiddelde waarde 48 seconden' (p. 175). Schr. bekent verder met enige trots dat hij zich ook van tijd tot tijd van ongeoorloofde praktijken heeft bediend om benodigde ge-

gevens te verkrijgen. Om bijvoorbeeld toegang te krijgen tot het ziekenhuis waarin Leni's vriendin Margret wegens een geslachtsziekte was opgenomen 'moest schr. allerlei verwerpelijke methoden te baat nemen: omkoperij, oplichting in vereniging met het doen alsof hij een bepaald ambt bekleedde (hij gaf zich uit voor docent in de sociologie en de psychologie van de prostitutie!)' (p. 16). Schr. stelt ten slotte dat zijn nauwgezette aanpak niet beperkt is gebleven tot personen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het leven van Leni: 'Vooropgesteld zij dat geen moeite werd gespaard om ook over een bijfiguur die slechts op de achtergrond van belang is, zoveel mogelijk feitelijke informatie te verwerven' (p. 63/4). Op basis van zijn compromisloze zoektocht naar de feiten stelt schr. zelfverzekerd dat 'wat hier wordt meegedeeld met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid voor juist [kan] worden aangenomen' (p. 13).

Dit streven naar feitelijke betrouwbaarheid betekent echter bepaald niet dat schr. een neutrale, afstandelijke positie inneemt ten opzichte van deze zaak. Als hij rapporteert over de 'voormalige aankomend antiquair', thans 'niet-gediplomeerd bibliothecaris' B.H.T., dan laat hij in een bijzin vallen zelf verliefd te zijn op Leni (p. 39). Ook ten aanzien van andere informanten laat hij zijn gevoelens blijken. Zo bekent hij ten aanzien van zuster Cecilia, voormalig privé-pianolerares van Leni, 'vrijmoedig dat hij in zichzelf de mogelijkere wijs frivole wens bespeurde meer te zien van de huid van deze uitermate bekoorlijke, celibatair levende oude dame, al levert deze wens hem misschien de verdenking van gerontofilie op' (p. 34). Later deelt hij mee dat de charmes van zuster Cecilia in het niet vallen bij de 'goed opgekweekte celibatair-platonische erotiek' van de in Rome woonachtige non Klementina (p. 299). Voorts steekt schr. zijn waardeoordelen niet onder stoelen of banken. Zo merkt hij op dat het 'godgeklaagd!' is dat Leni er zelfs mooi uitziet op een foto waarop zij in nazi-uniform staat afgebeeld en toont hij zich verheugd dat haar godsdienstige vorming is mislukt. Ook laat hij weten weliswaar politiek links georiënteerd te zijn, maar een afkeur te hebben van de Communistische Partij Duitsland. Kortom: schr. komt openlijk uit voor zijn gevoelens en waardeoordelen.

Hoe valt het compromisloze zoeken naar feitelijke gegevens door schr. te rijmen met zijn overduidelijke vooringenomenheid? Het antwoord op deze vraag kan indirect uit de tekst worden afgeleid. Nadat hij opmerkt dat het woord 'onschuld' – dat schr. onmisbaar acht om Leni te kunnen begrijpen – niet voorkomt in het lexicon dat hij veelvuldig heeft gebruikt om goedstoestanden te definiëren, vraagt hij zich vertwijfeld af: 'Laat de wetenschap ons tenslotte dan nog in de steek?' (p. 126). Even daarvoor heeft hij al laten blijken dat dit naar zijn mening inderdaad zo is: 'Waarvoor hebben wij dan de wetenschap, als ze dure dingen wegsturen om maanstof te incasseren of kaal gesteente thuis te brengen, terwijl niemand in staat is die UFO ook maar te lokaliseren die inlichtingen zou kunnen geven over de relativiteit van levensgoederen?' (p. 120/1). Deze retorische vraag is bedoeld om duidelijk te maken dat zelfs een opsomming van feiten waar geen speld

tussen te krijgen is, het antwoord op de schuldvraag geen stap dichterbij brengt.

Als de schuldvraag zich volgens schr. niet wetenschappelijk laat beantwoorden, hoe dan wel? Door de feiten vanuit een zelfgekozen invalshoek te waarden. Vanuit zijn gezichtspunt is Leni 'bijna volmaakt' (p. 52), terwijl zij vanuit het gezichtspunt van de tegenpartij, dat wil zeggen enkele leden van de familie Hoyser, politieke, morele en economische misstappen heeft begaan (opa Otto Hoyser, p. 309), onder meer blijkend uit 'slonzigheid', een 'onrealistische gedragswijze', 'opvoedingsfouten' en het hebben van 'asociale kennis' (kleinzoon Werner Hoyser, p. 313). De essentie van dit verschil in gezichtspunt komt tot uitdrukking in de beschrijving van een meningsverschil over het jasje van schr. dat Otto Hoyser heeft stukgetrokken. Net zomin als de Hoysers willen begrijpen dat schr. geld voor een 'echt' mooi nieuw jasje weigert, omdat hij aan zijn oude jasje is gehecht, willen zij begrijpen dat Leni weigert haar geboortehuis te verlaten voor een gloednieuw appartement, omdat zij daarmee emotioneel verbonden is. Schr. laat op zijn beurt afkeer blijken van de Hoysers die, onder het mom van de noodzakelijke vooruitgang, weigeren in te zien dat niet alles dat van waarde is zich in geld laat uitdrukken. Dus ook al staan de feiten op geen enkele manier ter discussie, toch beantwoorden schr. en de Hoysers de schuldvraag tegengesteld, omdat ze de feiten vanuit verschillende gezichtspunten beoordelen. Dit maakt duidelijk dat beide antwoorden relatief zijn, ondanks dat ze beide berusten op onomstreden feiten.

Wat illustreert de roman van Böll nu precies? Dat de aanvaarding dat kennis relatief is, geenszins gepaard hoeft te gaan met vrijblijvende uitspraken over de sociale werkelijkheid. Voor dit boek geldt het omgekeerde: schr. heeft juist alles ondergeschikt gemaakt aan het boven tafel krijgen van de feiten om te laten zien dat kennis relatief is. Hij maakt duidelijk dat het opsommen van feiten waarover geen enkele discussie mogelijk is, de beantwoording van een schuldvraag geen stap dichterbij brengt. Deze is pas mogelijk door de feiten vanuit een gekozen invalshoek te interpreteren, terwijl de keuze van de invalshoek niet wetenschappelijk te funderen is. Nu zou men de conclusie dat een relativistische wetenschapsopvatting geenszins een serieuze empirische bewijsvoering in de weg staat, kunnen verwerven op grond van het argument dat normatieve vragen als schuldvragen niet thuishoren in de wetenschap. Daarmee is de kous echter niet af. Het is namelijk ook niet mogelijk om naakte feiten *theoretisch* te duiden zonder een bepaald gezichtspunt in te nemen. Dit blijkt al uit het feit dat exact dezelfde gegevens voor verschillende theorieën een bevestiging kunnen opleveren. Ook dan is omstrede welke kennis de feiten opleveren. Hieruit volgt dat als de sociologie meer wil zijn dan een droge opsomming van feiten, affectieve, normatieve of theoretische uitgangspunten onvermijdelijk een rol spelen in de aanvaarding van wat kennis is. Zoals gezegd, illustreert Böll dat dit niet tevens automatisch inhoudt dat de empirische bewijsvoering te wensen overlaat. Waarom zou immers in een fictief onderzoek een uitge-

sproken waardebetrokken standpunt wel gecombineerd kunnen worden met grondige empirische bewijsvoering en in een 'echt' onderzoek niet? Vakgenoten die van de sociologie een 'echte' wetenschap willen maken, hebben dus betere argumenten nodig om een relativistische wetenschapsopvatting af te wijzen.

Noot

- 1 Met dank aan Dick Houtman en Stef Aupers voor hun commentaar op een eerdere versie van deze bespreking.